

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

ДУНЬЯНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ-ТИЛЛИК КАРТИНАСЫНДА «ҮЙ» КОНЦЕПТИ (ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ МАТЕРИАЛЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Отениязова Х.Е.

ӨЗР ИА ҚБ, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, картина, уй, концепт, дунё, қорақалпоқ фольклори, жанр, семантика, асарлар.

Ключевые слова: фольклор, картина, дом, концепт, мир, каракалпакский фольклор, жанр, семантика, произведения.

Key words: folklore, painting, house, concept, world, Karakalpak folklore, genre, semantics, works.

Резюме:

Мақола дунёнинг миллий манзарасининг асосий концептларидан бири-уй концептини ўрганишга бағишланган. Тадқиқот мақсади қорақалпоқ халқининг фольклор матнлари асосида ушбу концептнинг семантик хусусиятларини аниқлаш ва кўрсатишдан иборат. Тадқиқот шуни кўрсатдики, фольклор асарларидаги уй образи нафақат унинг семантик мазмунини сезиларли даражада кенгайтиради, балки қорақалпоқ халқининг миллий дунёқараши, менталитети хусусиятларини ҳам тавсифлайди. Қорақалпоқ халқининг фольклор жанрларининг семантик хусусиятларини уй компоненти билан таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, бу концепт уй-жой, ўчоқ каби ўз маъносидан тортиб, оила, кичик Ватан сифатида маънонинг метафорик узатилишига қадар етарли миқдордаги тушунчаларни ўз ичига олади.

Резюме:

Статья посвящена исследованию одного из базовых концептов национальной картины мира – концепта дом. Цель исследования заключается в определении и выявлении семантических особенностей данного концепта на материале фольклорных текстов каракалпакского народа. В ходе исследования выявлено, что образ дома в фольклорных произведениях не только значительно расширяет свое смысловое содержание, но и характеризует особенности национальной картины мира каракалпакского народа, их ментальность. Анализ семантических особенностей фольклорных жанров каракалпакского народа с компонентом дом показал, что данный концепт включает в себя достаточное количество понятий, от собственного значения как дом-жилище, домашний очаг и до метафорического переноса значения как семья, малая родина.

Summary^

The article is devoted to the study of one of the basic concepts of the national picture of the world – the concept of house. The purpose of the study is to define and identify the semantic features of this concept based on the folklore texts of the Karakalpak people. The study revealed that the image of the house in folklore works not only significantly expands its semantic content, but also characterizes the features of the national picture of the world of the Karakalpak people, their

mentality. The analysis of the semantic features of the folklore genres of the Karakalpak people with the component house showed that this concept includes a sufficient number of concepts, from its own meaning as a home, a hearth and to a metaphorical transfer of meaning as a family, a small homeland.

Хәр қандай халық дүньясының лингвистикалық картинасын үйрениўде күнделик турмыс тәризин шөлкемлестириў үлкен қызығыўшылықты оятады.

Ерте заманлардан берли адамзат өз қәуипсизлигин хәм қорғаныўын тәмийинлеў мақсетинде өзине баспана таярлаған. Фольклор текстлеринде адамзат өзин өз дүньясының орайында көреді, ал қоршаған дөгереги: үйи, хәўлиси, хожалығы - өзи ушын дүзилетуғын фон хызметин атқарады.

Үй тек ғана қурғынлық, молшылық, шаңарақ хәм туўысқаншылық хаққындағы көз қарасларды өз ишине қамтыған салмақлы нышан болып қалмастан, белгили бир этностың бийбақа өзгешеликлерин жәмлеген концепт болып есапланады.

Әлемнің хәзирги заман улыўма тиллик көринисиндеги "үй" лингвокультурологиялық өрисине компонентлик таллаўлар Е.М. Верещагин хәм де В.Г. Костомаров мийнетлеринде әмелге асырылған [1]. Халық санасындағы үйдиң архетиплик образы, әлемнің фольклорлық моделиндеги үйдиң қурылысы менен символикасы Балқан жумбақларының материалында Цивьян Т.В. [8], инглиз хәм рус балладалары материалында Филлипова Е.В. [7] тәрәпинен көрип шығылған. Той сыңсыўлары хәм руўхыйлық темасындағы қосықлар текстлери мысалында «үй» фрагментиниң тезаурус сүүретлениўине С. Ю. Никитина хәм Е. Ю. Кукушкина мийнетлери [6] арналған. "Үй/турақ жай" лингвокультурологиялық тараўын үйрениўдиң когнитив тәрәплери О. А. Козырева [4] тәрәпинен үйренилген. Р.Р. Замалетдинов [2] менен Э.М. Зиангированың мийнетлери татар тил билиминдеги материаллық дүнья хәм "үй" лингвокультурологиялық тараўы түсиниклерине арналған [3]. Әлемнің башқурт тиллик көринисинде "үй" концептиниң лингвомәдений өриси Кульсарина мийнетлеринде [5] сөз етиледи.

Қарақалпақ тилиндеги "үй" концептуал өрисиниң универсал хәм өзине сай өзгешеликлерин фольклор материалларында талқылаў қарақалпақлардың әлемди қабыл етиў сезимлериндеги миллий көз қарасларын ашып берийге мүмкиншилик береди.

Талқыланып атырған «үй» концептиниң этимологиясы улыўма түркий тилиндеги ив-, эв-, үй- хәм қарақалпақ тилиндеги «үйиў» феиилине қатнаслы болады: Үйе үйе үй болар.

Көп томлық қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігінде «үй» сөзине мынадай тәрийплеў берілген:

Үй 1. Адам отыратуғын хожалық, семья. 2. Ұатан, шаңарақ. 3. Белгили бир жәмийет пайдаланатуғын, жасайтуғын орын, мекеме. ♦ Үй тигиў – хожалық болыў, шаңарақ көтериў, бала-шағалы болыў. Үйли-жайлы болыў – хожалықлы, дүнья-маллы болыў, турмысы жақсыланыў. Үй машқаласы – хожалық жумыслары. Үйден шықпаған – турмыс қурмаған, ерге шықпаған.

Үй-иши – үйдеги адамлар, бирге жасайтуғын хожалық ағзалары. Үйлениў – камалға келген жигиттиң ержеткен қыз бенен турмыс қурыўы, келиншек алыўы, үйли, бала-шағалы болыўы.

Үй концепти әлемнің қарақалпақ тилиндеги көринисинде айрықша орынды ийелейди. Ол берекет, шаңарақ, хожалық, туўысқанлық-қарындаслық қатнасықлар менен тығыз байланыслы болып, әйемги замандардан берли қарақалпақ халқының қәдрият бағдарлары системасында үлкен әҳмийетке ийе. Үй темасы аўызеки халық дәрәтпелериниң көплеген жанрларында, әсиресе нақыл-мақалларда тийқарғы темалардың бири болып табылады, өйткени бул тема адам турмысының көплеген аспектлери менен тығыз байланыслы:

Үйиң болса, күйиң болады; Үйи жоқтың – күйи жоқ; Басшысыз үй – бассыз геўде; Үйден қырық адым шыққан адам – мүсәпир.

Буннан көринип турғанындай, «үй» концепти «хожалық, шаңарақ» мәнисинде де қолланылады. Мысалы: *Минип келген атыңды, Отыз үй болып үлесип, Сойып алып шырағым, Жейдидағы қояды* («Едиге» дәстаны);

Анаў ойдың саласындағы қырық үй бизге дерек болады,-деди («Едиге» дәстаны); *Қызға – қырық үйден тыйыў; Бир үйден – жыйыў;*

Жаман үйин бузар, Тентек жыйын бузар (нақыл-мақаллар). Үйдиң образы әсиресе халықтың ырым-исенимлеринде, дәстүрлеринде жүдә айқын көринеди. Мысалы: *Үйде бир күн урыс болса, Қырық күнлик ырыс кетер;*

Үйиңе келгенде, Үйдей өкпеңди айтпа қусаған халық нақыл-мақалларында үйдиң берекетин қашырмаў мәниси билдирилсе: *Кисиниң үйиниң жығыўын билсең де, Тигиўин билмейсең* мақалында хәр қандай халықтың, хәттеки хожалықтың да өзиниң ишки нызамы, дәстүри бар деген мәнисте қолланылған. *Биреўдиң дузын ишсең, Үйиңе кел де қазан, ошағыңды сазлай бер* мақалында болса хәр бир инсан жуўапкершиликти сезинип жүриўди ескертеди.

Үй адам санасында тек қорғаныў функциясын ғана атқарып қоймай, өзгеше сакраль мәниге де ийе. Қарақалпақ халқының баспана атамасы-

ның бири «қара үй» болып табылады. Қара үй – көшпели Азия халықларының дәстүрий тұрақ жайы. Қарақалпақтардың қара үйінің қурылысы өз алдына өзгешеліктерге ийе болып, уықтарының тек төменгі тәрептері иймейген формада болғанлықтан үйдің төбесі конус көриністе болады. Үйдің керегесі сырт жағынан, орта белинен 40-50см енліктегі нағыслап жүннен исленген ақ басқұр менен қатты тартып байланып тұрады. Ақ басқұр таппаған адам арқан менен де байлап қояды. Бірақ не менен байланса да керегелің сырқы тәрепін орта белинен байланыуы шәрт. Сонлықтан да қара үй қаққында қарақалпақ халық жумбақтарында: *Бели жууан болса да, белбеу тағар, Оны устаның шебері соғар, Ушпаса да бес оннан қанаты бар, Ийесинің пулына қарай саулаты бар*, деп көрсетілген.

Қара үй қурылысы әжайып тәризде хәм ақылға мууапық дүзилген. Қара үйдің қурамы ағаш қарқастан хәм кийиз жабығуылдан ибарат. Жыйналыушы ағаш қарқас үш бөлектен: «кереге», «ууық» хәм «шаңарақтан» қуралған. Миллий түсинигимизде қара үй хәм оның хәр бир қурам бөлеги қәсийетли деп саналады. Соған байланыслы ата-бабаларымыз хәр бир затқа ылайық уллылау, теңеу, сүүретлеу сыяқлы ойлы түсиниклер менен бирге тәрбиялық мәнидеги қағыйдалы, қанатлы сөзлер де шығарған. Ол қанатлы сөзлер **шаңарақтан** басланады, мысалы: «Шаңарағың шайқалмасын» деген ибара – үйінің берекеті қашпасын, хожалығың бүлинбесин деген мәнисте айтылады. «Шаңарақ көтерди, шаңарақ қурды» дегенде хожалықлы болды, үйленди деген мәнисте аңлатады. Шаңарақ – қара үйдің төбесіндеги ең қәсийетли, кийели бөлеги есапланып қоймай, «үй, хожалық» деген мәнилерди де аңлатады. Төрт томлық қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде «шаңарақ» сөзи мынадай мәнисте көрсетілген:

Шаңарақ ат. 1. Қара үйдің ууықтарын бириктирип услап туратуғын тоғыннан исленген дөңгелек шеңбер. 2. ауыс. Хожалық, үй, семья.

Жаңа үйленген жас жубайларды халық аузында «шаңарақ көтергенлер» деп атап, оларға «Шаңарағыңыз бийик болсын!» деген пәтиялар айтылады, бул тилектің ең үлкени саналады яғный қурып атырған хожалығыңыз беккем, мәртебесі жоқары болсын деген мәнисте билдиреди.

Халқымыздың салт-санасындағы және бир қәсийетли түсиниклердің бири – *үлкен үй* ямаса *қара шаңарақ* түсиниги. Қарақалпақтар шаңарағында әуели әке, кейин ана усы хожалықтың устазы саналады. Ата-ана отбасында баланы адамгершиликке тәрбияласа, ол тил алғыш, хадал, үлкен-кишиге ғамхор болып өседі. Қарақалпақта дәстүр бойынша бир әкеден тууылған тууысқанлар ержетип, үйленип, хәр қайсысы өз алдына

отау тигип, бөлек үй болады да, биреуі ғана сол шаңарақта ата-анасының қолында қалады. Әдетте, әке шаңарағында генже улы қалатуғын болған. Бул үйге ийелік етиуіши бул перзенти ата-анасын бағып қағатуғын дәстүр қарақалпақларда хәзирги күнге шекем сақланған. Атадан балаға мийрас болып қалған үй «үлкен үй» деп аталып, бул әке шаңарағын басқа перзент-лери хүрмет еткен.

Үлкен үйдің тиреуі, Киши үйдің сүйеуі, Келиншектің күйеуі,

Күйеуіне бир сәлем!—деп келиншектің беташарында күйеуге тәрийп бериледи.

Ал бул шаңарақ усылай бирнешше урпаққа өтсе, ата-бабадан жалғасқан «қара шаңарақ» деп аталады яғнай «қара шаңарақ» түсиниги – үлкен үйден де жоқары, қәстерли түсиник.

Солай етип, халық үйди шаңарақ пенен байланыстырады. Оның тий-карғы қурамын перзент ийелейтуғынлығын: *Үйдің сәни бала менен, кәлдің сәни бақа менен; Балалы үй базар, баласыз үй мазар* сыяқлы нақыл-мақалларында көрсетеди.

Қара үйдің сакраль зоналары бул үйдің *тәри*, *босағасы* хәм *ошағы* болып есапланады. Үй ишиндеги ең хүрметли, ең жоқарғы хәм сыйлы орны – бул үйдің *тәри*: *Тәренің орны – тәрдур; Жасүлкенди сыйласаң, тәрден орын бер* (нақыл-мақаллар). Нақыл-мақалларда *тәр* концепти *есик* концептине қарама қарсы қойылады яғнай *есик* түсиниги *тәр* түсинигиниң концептуаллық оппозициясы болып саналады:

Жақсы бала жаман атаны тәрге шығарар,

Жаман бала жақсы атаны есикке шығарар.

Есиги жаманның тәринде отырма.

Бурынлары қара үйдің ортасындағы от жағыуға арналған орны болып, ол «ошақ» деп аталған. Ошақтың дөгеригине 4-5 см енлиликтеги жалпақ тахта қағылып, оны *алақшын* деп атаған. Ошаққа от жағылып, хожалық ағзалары оны айланшықлап отырып жылынған: *Билмедик елиңнің сырын,*

Жедик алақшынның қырын, - деген мақал хәр елдің әдетин түсинип ис етпесең, қопаллық етип таяқ жеуің мүмкин деген мәнисте айтылады. Буннан тысқары, үйдің кирер жақтан оң тәрепи хаял-қызларға тийисли бөлими болып, сол жерден қазан асыу ұшын ылайдан соғылған «қазан ошақ» болған. *От орны* яғнай *ошақ орны* қәсийетли орын саналып, бул жерде қазан асылатуғын болғанлықтан оны таза сақлау тийис болған: *Жаман болса алғаның, Ошақтың басы былғанар, Тәсек-кәрең шаң болар...* деген қатарларды терме-толғауларда ушыратамыз. Бул орынға жууапкер үйдің жасы үлкен хаялы есапланған. Мысалы беташар текстин-

де енеге тәрийп бериүде: *Оттың басын бийлеген, Дизерлеп қамыр ийлеген, Енеңе бер бир сәлем,* - деп көрсетілген. Қарақалпақ халқының тойларында: *Бағыңда бүлбил сайрасын, Ошағыңда шай қайнасын, Қазаныңда май қайнасын, Қутлы болсын тойларыңыз* деген қосықтар атқарылады.

Үйдің *босағасы* да сакраль мәниге ийе болып, халықта бул хаққында: «босағада отырыуға, босағаны басыуға болмайды, оны атлап өтиү зәрүр» сыяқлы көп тыйымлар хәм исенимлер бар. Халық аўзында «*Қос босағаң берик болсын!*» деген тилек пәтиялар айтылады.

Қарақалпақларда жаңа түскен келиншек үйге кирерде есик алдында еңкейип, қолын босағаға, соң маңлайына тийгизип, ийилип тәжим береді. «*Ақ босағадан атлаған келин оң аяғы менен келген болсын!*» деген тилек усы келиннің қәдеми қутлы қәдем болсын деген мәнисте айтылады. Ал, ийбелі келин түссе, «*есикке жарасықлы келин екен*» деген мақтау сөзлер де қолланылады. Есик бай мәдени мазмунға ийе миймандослық дәстүрі менен тығыз байланыслы болған үйдің әхмийетлі бөлеги екенлигин:

Жақсы адамның есиги барқулла ашық; Қонақ келсе есиктен, Ырысқы кирер тесиктен қусаған халықтың нақыл-мақалларында көреміз. Ал, қарақалпақ терме-толғауларында:

*Елге жақпаған кәсиби құрсын,
Бала жатпаған бесиги құрсын,
Дұньядағы ең жаман нәрсе,
Адам кирмеген есиги құрсын* деп жырлайды.

Қарақалпақлар басқа да көплеген халықтар қатарында миймандослығы хәм кең пейиллиги менен ажыралып турады. Сонлықтан да «үй», «*журт*» түсиниклери «*миймандослық*» түсиниги менен тығыз байланыс болып, қарақалпақтардың тиллик санасында әхмийетлі орынды ийелейді, бул түсиниклер халықтың этникалық характерин көрсететуғын тийкарғы түсиниклердің бири болып табылады:

*Дәулетлинің еки қонағы бир келер; Қонағын сыйлаған бай болады;
Тойған үйге тоғыз бар* (нақыл-мақаллар).

Соның менен бирге «*есик*» концепти рухсатсыз басып болмайтуғын «*шегара*» мәнисин де өз ишине алады: «*Есик ашық болса да сорап кир*» нақыл-мақалы есиги ашық үйге үй ийесинің рухсатысыз кирип болмаслық хаққында қағыйданы ескертеді.

Демек, Әлемнің менталлық картинасында адамның турмыслық тарауы баслы объектлеринің бири екенлигин көреміз.

Жуўмақластырып айтқанда, қарақалпақ тилиндеги «үй-жай» концептосферасының лингвомәдений өриси материаллық дүнья түсинигиниң үлкен бөлегин қурайды.

Әдебиятлар:

1. Верещагин, Е.М. Дом бытия языка. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция логоэпистемы [Текст] / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: ИКАР, 2000. – 124 с.
2. Замалетдинов, Р.Р. Татарская культура в языковом отражении [Текст] / Р.Р. Замалетдинов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС; Казань: Магариф, 2004. – 239 с.
3. Зиангирова, Э.М. Татарская лингвокультурология: функционирование концептов «өй» и «йорт» (на материале произведений М. Магадеева) [Текст] / Э.М. Зиангирова. – Казань, 2007. – 217 с.
4. Козырева, О.А. Когнитивные аспекты исследования лингвокультурологического поля (на материале поля «дом/жилье») [Текст] / О.А. Козырева: дисс. канд. филол. наук. – М., 2003. – 178 с.
5. Кульсарина Г.Г. Этноязыковая картина мира в текстах башкирского фольклора [Текст] / Г.Г. Кульсарина: дисс. канд. филол. наук. – Казань, 2018. – 476 с.
6. Никитина, С.Е. Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания) [Текст] / С.Е. Никитина, Е.Ю. Кукушкина. – М.: ИЯз РАН, 2000. – 216с.
7. Филиппова, Е.В. «Дом» как фрагмент фольклорной картины мира: на материале английских и русских народных баллад [Текст] / Е.В. Филиппова: дисс. канд. филол. наук. – Саратов, 2001. – 191 с.
8. Цивьян, Т.В. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок) [Текст] / Т.В. Цивьян // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1978. Вып. 10. – С. 65-85.
9. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги, IV том, Нөкис, Қарақалпақстан, 1992, 636 б.
10. Қарақалпақ фольклоры 88-100- томлар, Нөкис, «Илим», 2015. –544 б.